

Havas Gábor előadásának vázlata a Kemény100 konferencián

Budapest, 2025. 11. 19.

1. Felkészültség, tájékozottság: Tanú, Batár: könyvoszlopok, Hajnal. Széchenyi könyvtár
Ferge: Kemény Weberről való tudása 1962-ben, 1967 W: Gazdaság és társadalom 1969 TIT füzetek: Társadalmi rétegződés (XX. századi polgári áramlatok)
2. Karizmatikus személyiség:
 - Apáczai, nem nevelőtanárnak vették fel, de a diákok bejártak a szobájába, intenzív kapcsolat alakult ki. Lelkes utólagos visszaemlékezések. Kemény erről: ez félrevezető, ők azt hitték, hogy én tudok nekik egy életmintát adni, de ez illúzió volt.
 - Pedagógus időszak: 1951-57 Ott is karizma.
3. Kutatási aranykor 69-74: (Kertesi) Az egyes kutatások hogyan jöttek létre
 - Gazdasági vezetők 1969 KSH Gazdaságkutató (Zala Júlia, Nyers R.);
 - Pest megyei munkások 1969 Társadalomtudományi Intézet;
 - Csepel Vas- és Fémművek munkásai 1969 Társadalomtudományi Intézet;
 - Szegényvizsgálat 1969 KSH 68-as jövedelem felvétel alapján
 - Cigányvizsgálat 1971 Minisztertanács Tanácsügyi Hivatala megrendelésére Szociológiai Intézet;
 - Munkások életmódja, 1972 Történettudományi Intézet; (Laczkó M.)
4. Kutatási módszertan: elsők között interjúzás, de általában is komplex, intenzív terepmunka. Példa: a munkás és a technika viszonyának kutatását bemutató leírás:

„Munkatársaimmal a technika emberi oldalára koncentráltunk: elsősorban nem az eszköz vagy a munkatárgy volt fontos számunkra, hanem az, hogy hogyan használják, hogyan élnek vele. Nem az volt a kérdés, hogy a gép mit csinál a munka tárgyával, hanem az, hogy az ember mit csinál a géppel és a gép kezelése közben önmagával. Ha meg akarjuk ismerni a technika szerepét az emberek életében, azt, hogy hogyan alakítja az emberi magatartást, akkor a technikai folyamatok kutatásánál és leírásánál bizonyos mértékig a funkcionális etnológia módszerét kell követni, nagyon pontosan, elemeire bontva kell megfigyelni minden eljárást, amely a gép kezelése közben a munkás életében felmerül, és minden eljárást végig kell gondolni abból a szempontból, hogy milyen fajtájú embert választ ki és a kiválasztott embert hogyan alakítja.

A megfigyelést magnetofonnal rögzített munkás-, művezető- és mérnökinterjúk egészítették ki. Azt, amit láttunk, el is magyaráztattuk azokkal, akik a gépi berendezéseket kezelik, és minden fontosabb mozzanatról véleményt is kértünk tőlük, pontosabban, igyekeztünk a beszélgetéseket úgy irányítani, hogy ezek a vélemények kérdés nélkül fogalmazódjanak meg. Minden állítást ismételt megfigyelésekkel ellenőriztünk és minden véleményt tárgyilagosan igyekeztünk

végiggondolni. Az adatok feldolgozásánál csak azokat az állításokat és véleményeket vettük figyelembe, amelyeket kontrollált megfigyelésekkel is alá tudunk támasztani.”

5. Munkatársak verbuválása. Gazdasági vezetők kicsit más. A többiben részleges átfedéssel ugyanazok. A többség nem egyszerű kereső munkának tekintette, hanem mélyen elköteleződött. Egy hazug világban őszinte szó. Taktikai megfontolások nélkül feltárni a valóságot. Ehhez kellett a szorosabb kapcsolat, rendszeres együttlét.
6. Cigánykutatás: Hogyan szerveződött: Vegyes társaság. Példák. Aki vállalta, kapott egy megyét, és az ahhoz tartozó összes tennivalót (a mintába került településeken a minta elkészítése, kérdőívezés, interjúzás, megyéről szóló esettanulmány elkészítése) ő végezte. Keddenként találkoztunk a Szociológiai Intézetben: szeminárium. (Részben a kutatási tapasztalatok megbeszélése, részben Kemény előadások.) Volt fluktuáció, de akik maradtak, közösséggé formálódtak. 1971 őszén Kulcsár Kálmán, az intézet igazgatója, megtiltja, hogy továbbra is ott találkozzunk, a szemináriumok magánlakáson folytatódnak.
7. Cigánykutatás. A politikai szándék és az életforma konfliktusai.
 - Definíció: akit a környezet annak tart. Alternatív javaslatok: aki cigánynak vallja magát; nyelvhasználat, anyanyelv. A hatalom szándékai: 1961-es párthatározat: 3 csoport:
 - beilleszkedett cigányok: felhagytak a cigány életformával;
 - beilleszkedésben lévők: külön telepeken élnek, többnyire csak alkalmi munkát végeznek;
 - be nem illeszkedett cigányok, kerülnek a tisztességes munkát, máról holnapra élnek. A társadalom terhére élőködnék. Utóbbi kettő együtt 70%
 - „A cigánykérdés megoldásával kapcsolatban még számos helytelen nézet érvényesül. Sokan nemzeti kérdésként fogják fel, és javasolják a „cigány nyelv” fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.” Az egyedül elfogadható út a teljes, nyomtalan asszimiláció.
 - A megélhetést nehezítő állami kényszerek. Kutatási beszámoló: „Elengedhetetlen szükségszerűség, hogy a rosszul fizetett segédmunkát idénymunkával váltogassák.” A társadalompolitika ezt nem veszi figyelembe, a lakáskölcsön feltétele a folyamatos vállalati munkaviszony, a gyakori munkahelyváltogatást vagy a munkaviszony hiányát önmagában szankcionálják. Baranyai példa: a gyűjtögetést mesterfokon űző cigány. Tavasztól őszig gyűjtögetési „naptár”. Jól meg tudna belőle élni, de a rendőrök rendszeres igazoltatással arra kényszerítik, hogy időnként létesítsen vállalati munkaviszonyt. Kemény: attól nem dől meg a rendszer, ha kereskedési engedélyt adnak az azt igénylő cigányoknak.

- Vannak, akik vitatják a „cigány az, akit környezete annak tart” definíció alkalmazását. Szerintük cigányként azokat kell kutatni, akik beszélik a cigány nyelvet. Szegő László nyelvész szerint ők teszik ki a cigányok 85-90%-át. Sziklai Imre szerint 55-75%-át (Valóság 1970/12.) A kutatás ezt nem igazolja: a cigányul beszélők aránya csak 21%. Kemény szerint:

„A valóságban a magyarországi cigányság döntő többségét nem a cigány anyanyelvű, hanem a magyar anyanyelvű cigányok teszik ki. De nincsenek olyan nyelvi, kulturális és etnikai vonások sem, amelyek a cigány anyanyelvű cigányságot nyilvánvaló nemzeti jelleggel ruháznák fel, sőt még olyanok sincsenek, amelyek őket a magyaroktól, valamint a nem cigány környezettől élesen elhatárolnák és egységbe forrasztanák.” A többségi társadalom viszonya a cigányokhoz: ha valakit „cigánynak tart” az a csökkentértékűség szinonímája, negatív identitás. Kutatási tapasztalat: megnyomorított állapot, zagyva nyelvhasználat, helyi tanács: cigány tanácsstag: vajda hagyomány. A kényszeres asszimilálódás torzulásai. Ebből a szempontból a nyelvnek van jelentősége. Vizsgálati eredmények: szegénykultúra, hiánykultúra, kevés tárgy és ebből következő nagyon kicsi szókincs. Ugyanakkor cigány nyelven ceci vorba (igaz beszéd), emelkedett rituális beszédmód, van egy kifejezőkészlet, amiből meríteni lehet. Alapvető funkciója a másik ember iránti tisztelet kifejezése. Plusz élő, eleven folklór (dal, tánc), szerves része a mindennapoknak. Kemény az életformáról: a belső tartalom az által van, hogy kifejeződik Van egy vetület, ahol nem a hiány van, hanem valami érzelmet is megmozgató többlet. Ennek akkor nem szenteltünk elég figyelmet.

8. Túl azon, hogy megbeszéltük, elemeztük, értelmeztük a kutatás kapcsán felmerülő problémákat, a szemináriumok valamiféle rendszerezett szociológiai, társadalomtörténeti ismeretet is próbáltak közvetíteni.
9. Ezek együttvéve nyilvánvalóvá tették, hogy Keménynek semmiféle illúziói sincsenek a szocialista berendezkedés perspektíváival kapcsolatban. Hogy a nyugati országokban működő piacgazdaságot sokkal működőképesebbnek tartja. („Én aztán nem vagyok harmadikutas.” – mondta Bibó kapcsán.)

Ez a 70-es évek elején Mo-n még értelmiségi körökben sem volt magától értetődő.

- Ferge: Társadalmunk rétegződése. Apologetika. Rétegződés vizsgálat. Munkamegosztás. Mobilitás. Gazdasági fejlettségtől függ és nem a politikai szándékoktól.
- Mint a georgizmus elkötelezett híve: a tőke birtoklása önmagában nem ad lehetőséget kizsákmányolásra, mert korlátlanul szaporítható javakról van szó. A kizsákmányolást a monopóliumok birtoklása teszi lehetővé: egyedárúság, korlátlanul nem szaporítható javak (bánya, a föld, mint a termelés helye) birtoklása.
- Tulajdonviszonyok
Köztudat: Keleten közös társadalmi tulajdon, Nyugaton magán

Valóságban mindig mindenütt osztott tulajdon: a kérdés az, hogy kik között és milyen arányban.

Magyarországon a politikai és gazdasági elit tulajdonában van minden:

vállalatvezetők: termelőeszközök;

állami vezetők: munkatermék.

Georgizmus: szaporítható és nem szaporítható javak;

a gazdasági fejlődéssel a tőkejavak ára csökken,

a föld ára nő.

A kapitalizmus osztott tulajdona úgy működik, hogy bünteti azokat, akik termelnek, és jutalmazza azokat, akik nem termelnek, mert a föld birtoklása nincs kellően megadóztatva.

A szocializmus a kapitalizmus legmagasabb foka: a termelés büntetése magasabb fokú, mint a kapitalizmusban.

10. A marxí teleologikus történelemszemlélet, a történelmi szükségszerűség (rabszolgaságtól az osztály nélküli társadalomig) elutasítása, Hajnal nyomán a kauzális véletlenek (pl. a ló hámba fogása) szerepének hangsúlyozása a fejlődésben.

A nyugati társadalomfejlődés primátusát és különleges voltát hangsúlyozta Hajnal és Weber nyomán.

A szeminárium adott egy nagyon erős történelmi megalapozást. Szöges ellentétben mindazzal, amit az én generációmnak erről az iskolában tanítottak.

11. A nyugateurópai középkor jelentősége a társadalomfejlődés szempontjából.

A modern ipari társadalom előfeltételei a középkorban teremtődtek meg. A technikai, gazdasági, társadalmi változás szociológiájában a legfontosabb tapasztalat az európai középkor.

Az európai paraszt helyzete nemcsak az antik rabszolgától, hanem a keleti társadalmak parasztjától is különbözött.

Társadalmi szerződés a felette állókkal: dézsma, robot, de cserébe biztonság. A paraszti életforma nyitottsága. Szabad költözés: iparossá válhat, vagy új földet törhet fel.

Ellentétben a keleti társadalmakkal, nem kellett külső hatások, belső erőforrások alapján fejlődött tovább.

Nagyfokú mobilitás: átlépni egy másik státuszcsoportba. Európában ez viszonylag könnyen ment. De a csoportos változás is fontos. A társadalmi rétegek, kultúrák, életformacsoportok viszonylag kevésbé állandók. Az életforma tágulásának esélye.

12. Pluralizmus: a hatalom sose volt tartósan egyetlen réteg, csoport kezében. Mindig volt valamilyen megosztása a gazdasági, politikai és kulturális hatalomnak. Középkor: katonai funkciókat a nemesség töltötte be, a gazdasági funkciókat – termelést, kereskedelmet – a termelő rétegek (parasztság, polgárság) e téren

jelentős autonómiával. Igazgatási funkciók: közigazgatás, jogszolgáltatás: a világiasodó értelmiség kezében. Tudomány: kísérletezés. (Szemben az antikkkal) Paraszti, iparúzési tevékenység összefonódása. Középkori kézművesség: eljárások felbontása fázisokra, új szakmák létrejötte, Első gépek: Anglia és Franciaország különbözősége. Kisipari műhelyek kontra manufaktura.

13. Még mindig a történetiség jegyében:

a nyugati és keleti (bizánci) kereszténység összehasonlító elemzése. A különbségek hatása a társadalomfejlődés eltéréseire.

Ny.: dézsma, robot: megszabott mennyiség, ha fejleszt, a többlet a termelőé.

K.: a teljes termékfelesleg eladóztatása.

Ny.: biztonság, szerzett jogok megvédhetők.

K.: biztonság teljes hiánya, szerzett jogok nem stabilok, egyoldalú kiszolgáltatottság.

Ny.: alulról felfelé épülő társadalmi rendszer, szintetikus társadalmak, különböző etnikumok összeolvadásából jönnek létre a nemzetek.

K.: a társadalmi alult és felült szakadék választja el, levegőben lógó despotizmus pravoszláv egyház: a dogmák formalizmusa, eltérni a szent szövegektől ki volt zárva.

Középkelet Európa: Az etnikumok összeolvadása nem történt meg, a demokrácia a nemzetiségek miatt nem valósítható meg.

A nemesség számarányában megmutatkozó különbségek: nyugati országok kontra Magyarország, Lengyelország. Hatalmi erőviszonyok szempontjából fontos.

14. Még mindig történeti sík.:

Magyarországi politikatörténet a kiegyezéstől, a társadalmi rétegződés, hatalmi viszonyok háttérével és változásaival, pártok, meghatározó politikusok.

Ugyanez 45 után: 50-es évek, 1956 részletes története.

A munkásellenállás felszámolása, megtorlás.

Kádári konszolidáció:

Hatalmi rétegződés: Az állampárt, PB., KB. tagok hatalmi elitje kiegészülve néhány kiemelkedő státuszú művésszel, tudóssal, gazdasági vezetővel, de kettős rétegződés, mert a hagyományos tekintélyek (régivágású szakemberek, a parasztság polgárosult elitje, a „kulákság”) pozíciója is többé-kevésbé helyreáll.

A rétegződésben fontos szerepet játszik a második gazdaság, a megélhetési módok összessége, amely az ezekre épülő életformák gazdag változatosságát hozza létre.

15. Kemény 1970 végén egy jövedelmi viszonyokkal foglalkozó konferencián előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémia épületében a szegénységről. Ebben kifejtette, hogy „az alacsony jövedelem fogalma szűk és önmagában nem értelmezhető. Ezért helyesebb, ha nem alacsony jövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek nevezzük azt, aki nem élhet úgy, mint a többiek.” Azt is

világossá tette, hogy az így értelmezett szegények közé sorolható a magyar munkásság egy viszonylag jelentős része. Ez súlyos tabutörésnek számított, és logikusan vezetett oda, hogy Kemény végérvényesen kiszorult a hivatalos magyar szociológiából.

Nagy Miklós, a Pártközpont osztályvezetője már néhány nappal az előadás elhangzása után felszólította Kulcsár Kálmánt, hogy mondjon fel Keménynek, noha a cigánykutatás érdemi része csak akkor kezdődött, és a szegényvizsgálat adatai sem voltak még feldolgozva. Végül az a kompromisszum született, hogy havonta hosszabbított, mindig csak egy hónapra szóló szerződéssel kb. még egy évig maradhatott. 1972-ben újabb botrányok után a szegényvizsgálathoz kapcsolódó félállása is meg szűnt a KSH-ban. Illés János főosztályvezető e szavak kíséretében mondott fel: „Az rendben van, hogy meg akarod dönteni a rendszert, de miért ilyen ügyetlenül?” Ugyanekkor Laczkó Miklós, a Történettudományi Intézet munkatársa felajánlotta, hogy az erre a célra kapott kutatási pénzből az intézet égisze alatt csináljon egy munkás életmód kutatást. A pártközpont ezt azonnal megpróbálta leállítani, de az intézet igazgatója, Pach Zsigmond Pál és párttitkára, Mócsi Ferenc ekkor még meg tudták védeni. A kutatás eredményeit összegző tanulmány elkészülése után azonban megszervezték egy „szakmai vitát”, ahol a kor neves kutatói közül többen – valószínűleg a visszautasíthatatlan kérésnek engedve - „súlyos szakmai hibákat feltáró” bírálatot fogalmaztak meg. Laczkó Miklós még megpróbált egy szelídebbnek gondolt változatot létrehozni, de a pártközpont azt is elfogadhatatlannak találta. Ezzel Kemény István magyarországi szociológusi pályafutása véget ért. 1977 februárjában Franciaországba emigrált.